

O. Palchevska

FOLK ETYMOLOGY AS A WAY OF PENETRATION OF LATIN BORROWINGS INTO 19th CENTURY VERNACULAR LANGUAGE

The article deals with the peculiarities of Latin borrowings penetration into the 19th century's vernacular. The author analyzes the features of etymologization of the vernacular Latin words and expressions in English and Ukrainian based on the lexicographical, folklore, and ethnographic sources; examines cultural and extralinguistic influences on such lexicon.

A borrowing can be made directly to a particular language, or indirectly through other languages. A false reflection of the original form very commonly occurs in the process of borrowing, especially when the lexemes are borrowed from not a closely related language.

Folk etymology characteristics of obscure words (foreign, old, etc.) perception often occurs in the language of children or poorly educated people. The latter appeared when the motivational origin of words was hard to explain and the words were reconstructed through their formal relationship with familiar nominations.

Thus, a borrowing and free interpretation of scientific, religious, and other Latin terms and expressions (in English linguistics terminology, 'false-learned words'), into other languages is a form of folk etymology. These words are included in the vernacular, changing its original meaning and leaving only a semantic hint of it.

Among Latin borrowings into vernacular, the majority of loanwords are taken from the legal and religious spheres, though some relate to household and everyday spheres.

Keywords: vernacular language, etymology, folk etymology, borrowing, Latin borrowing.

Матеріал надійшов 23.09.2016

УДК 811.161.2+811.163.1“17”

Передрієнко В. А.

УКРАЇНСЬКА І ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКА МОВИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ. У ДРАМАТИЧНИХ ТВОРАХ МИТРОФАНА ДОВГАЛЕВСЬКОГО

У статті зроблено спробу подати стислий огляд відбиття у творах Митрофана Довгалецького процесів функціонування і розвитку староукраїнської літературної мови кінця XVII – першої половини XVIII ст. Звернуто увагу на проблеми стилізованого розвитку і явища мовного нормування, зумовлені і регульовані цим розвитком.

Ключові слова: драми, інтермедії, кінець XVII – перша половина XVIII ст., Митрофан Довгалецький, стилізований розвиток, українська мова, церковнослов'янська (слов'яноукраїнська) мова.

В історії української літератури і літературної мови Митрофан Довгалецький відомий як автор рукописної поетики «Нортус роетікус» («Сад поетичний»), що вперше була опублікована 1973 р. в перекладі В. П. Маслюка [див.: 5],

двох драм – різдвяної «Комическое дѣйствіе, въ честь, похваленіе и прославленіе ... црю царей Хр(с)ту Г(с)пду ... четирма явленіи изображенное», написаної 1736 р., та великодньої «Въласотворній вбразъ члвколюбія Бжїя, вьсемирной

дѣля радости пяточисленнимъ явленіємъ обновленій...», написаної 1737 р., віршованого твору «Канѣтъ бл̄годарственн̄ій прев̄свщен̄н̄ѣйшому н̄шему квевьскому Рафайилу за новоустроєнія училища въ Квевь» (1737), а також інтермедій, доданих до обох драм і написаних одночасно з ними. Щоправда, існують припущення про те, що авторство інтермедій належить не тільки М. Довгалевському, а і його студентам [див.: 4, с. 22–23], проте аргументація цих припущень ще потребує подальшого обґрунтування.

Що ми знаємо сьогодні про автора цих творів – Митрофана Довгалевського? Дати його народження і смерті невідомі. Відомо, проте, що Михайло Довгалевський між 1718–1732 рр. навчався в Києво-Могилянській академії. Постригшись у ченці й одержавши ім'я Митрофана, він із 1733 р. стає викладачем і професором піітики Києво-Могилянської академії, автором названих вище творів. Був людиною з високою філологічною підготовкою, зібрав значну бібліотеку, зокрема рукописних книг [9, с. 311–331; 13, с. 68–71; 14, с. 303].

Творчість Митрофана Довгалевського, як і вся староукраїнська драматична література XVII–XVIII ст., уже понад століття є об'єктом уваги дослідників. Відомості про нього та інших авторів староукраїнських драм, інтермедій, діалогів знаходимо у працях історика української літератури, доброго знавця рукописної спадщини М. І. Петрова [10, с. 294–321, та ін.], у яких, крім автобіографічних даних про автора, подано аналіз його творів, оцінку панівних у Києво-Могилянській академії поглядів на теорію поезії тощо. М. Довгалевський перебуває в полі зору майже всіх наступних дослідників історії української драматичної літератури, театру XVII–XVIII ст. Так, В. І. Резанов, аналізуючи теорію драми в латинськомовних поетиках і староукраїнську драматичну літературу, зупиняється також на поетиці М. Довгалевського, його драмах; зокрема, він підкреслює зв'язок цих драм з аналогічними творами польської та інших західноєвропейських літератур [11, с. 44, 123–130, 253–255 та ін.]. Тією чи тією мірою творчість М. Довгалевського є об'єктом уваги як у працях, присвячених питанням історії української драми, так і в загальних курсах [6, с. 92–103 та ін.; 2, с. 180–208; 3, с. 167–186].

У названих працях містяться текстологічні зауваження та міркування про мову творів М. Довгалевського; останні стосуються переважно особливостей фонетики та словозміни. Більш-менш докладно характеризує мову інтермедій М. Довгалевського дослідник Є. М. Марковський, який

робить спробу синтетичного аналізу мови більшої частини українських інтермедій XVII–XVIII ст. [7, с. 97–124]. Автор намагається спростувати тезу про натуралістичне копіювання живого мовлення в цих творах, через що останнє, отже, не було літературним, і аргументовано доводить, що мова українських інтермедій XVII–XVIII ст., «незважаючи на ряд яскравих діалектизмів, є вже певною мірою унормована літературна мова, яка склалася на живій народній основі і відзначалася рядом рис, властивих справжній художній мові» [7, с. 99].

Меншою мірою пощастило драмам «Комическое дѣйствіє» та «Въластотворн̄ій вбразъ чл̄вколюбія Бж̄ія»: у філологічній літературі практично немає більш-менш повного аналізу їхньої мови, за винятком окремих принагідних зауважень.

У пропонованій статті зроблено спробу подати стислий огляд відбиття у творах М. Довгалевського процесів функціонування і розвитку староукраїнської літературної мови кінця XVII – першої половини XVIII ст. Йдеться насамперед про розвиток стильовий і деякі явища мовного нормування, зумовлені і регульовані цим розвитком.

В Україні з кінця XVI і до середини XVIII ст. у загальнокультурному плані визначальним був стиль бароко (італ. *barocco* – дивний, химерний; стиль бароко) – універсальний загальноєвропейський стиль мистецтва, культури, літератури, філософії, історії. Його зміст зводився не стільки до заперечення античності і Відродження, скільки до їх синтезу із християнським Середньовіччям. Його сприймали як мистецтво примирення суперечностей: земного і небесного, світського і духовного, натуралістичної конкретики і абстрактної думки. Цей стиль характеризували такі риси, як підкреслена урочистість, патетика, експресивність; динамізм, рухливість; пишна образність, декоративність. Бароківі тексти звичайно побудовані на використанні перифраз, ускладнених метафор, символізму, гротеску, обігруванні ритму мовлення тощо.

Стиль бароко викликав у XVII–XVIII ст. значний розвиток літератури, науки, культури, зробив значний вплив на формування духовного світу нації [16, с. 42–54, 123–134]. Високий рівень української культури цього часу засвідчують спів, малярство, архітектура, книгодрукування, шкільна освіта, шкільний театр, проповідництво [8, с. 11–64].

Найважливішим центром культури бароко в Україні і на всьому православному Сході була Києво-Могилянська академія. Естетика і поетика

стилю розроблялися в латиномовних поетиках і риториках, кращими з яких визнавалися «Про мистецтво поетики» Ф. Прокоповича (1705), «Сад поетичний» М. Довгалевського (1736). Він сприяв розвитку літературних жанрів, наукових трактатів, літописання, проповідництва, прискорював процеси становлення нової української літератури і літературної мови.

Стиль бароко виразно позначився і на мові Київської шкільної драми XVII–XVIII ст., зокрема драм М. Довгалевського. Про це може свідчити, наприклад, повний текст заголовка його великодньої драми:

«Въластотворній вбразъ члѣволюбія Бжїя, всемирной дѣля радости, пяточисленнимъ явленіємъ обновленій въ чест[ь] и прославленіє искини єдиносилний совѣтъ давшему, єдиному вт Тройцы Снѹ Бжїю, яко сотворити блговолившему и вт небитія во битіє перваго члѣка пришедшему. Єго же ради сей, яко заповѣдей преступника, за крѣайное блгоутробіє воплотися, пострада даже до смерти крестнія и всемошною Бжества силою триденвно воскресє. И паки сєго и всѣхъ клятвъ єго виновних на первое вѣчнія свободи и радованія возведє блженство» (арк. 205).

Стиль бароко знайшов яскраве відбиття і в текстах аналізованих драм та інтермедій до них. Це можна простежити в доборі і структурі засобів художньої образності, у портретних характеристиках персонажів та ін. І все ж, об'єктивна характеристика стилю М. Довгалевського, як і в цілому староукраїнської мовної спадщини XVII–XVIII ст., можлива за умови врахування ще двох напрямів мовно-стильової диференціації: традиційно-стильової і структурно-стилістичної.

У традиційно-стильовому плані найчастіше виділяли три стилі («слоги»): високий, середній і низький, хоча кількість їх у поетиках різних авторів і різних періодів змінювалася. Мовний матеріал у цих стилях («словах») членувався за ступенем образної ускладненості, естетичної сприйнятності. Так, трагедії і драми належало писати високим стилем, тоді як інтермедії до них – низьким. Отже, жанрово-стилістичний поділ був підпорядкований традиційно-стильовому («слоговому»). До сказаного треба додати, що автори XVII–XVIII ст. зазвичай розглядали твори київської шкільної драми як певний зразок традиційно-стильової і структурно-стилістичної диференціації.

Традиційно-стильова («слогова») диференціація мала визначати і мовну структуру творів: так, трагедії і драми, тобто твори високого стилю,

належало писати слов'яноруською (слов'яноукраїнською) мовою, інтермедії, що належали до низького стилю, – живою розмовною. Проте насправді слов'яноруська мова уже в другій половині XVII – на початку XVIII ст. почасті поступалася місцем так званій простій мові, елементи якої інтенсивно проникали навіть у високий стиль.

Проста мова, за своєю структурою значно ближча до живої української, у другій половині XVII ст. функціонувала не тільки у традиційному для неї діловому стилі, а й стала мовою численних творів полемічних, ораторсько-проповідницьких, житійно-повістєвих, художніх, часті наукових. І. Я. Франко цілком слушно вважав середину і другу половину XVII ст. добою, коли існувала українська, справді національна література і «коли писали мовою, зрозумілою по всіх усюдах Русі-України» [15, с. 174]. Проте у XVIII ст. замість очікуваної демократизації подальшого утвердження простої мови як мови національної спостерігаємо зворотний процес, що в останній третині цього століття завершився у Східній Україні майже цілковитим усуненням її з основних сфер функціонування.

Процес занепаду, зумовлений тяжким гнітом і методичними утисками з боку російського царизму, охопив і мову слов'яноруську (слов'яноукраїнську). Були значно обмежені сфери її функціонування, зокрема у зв'язку з відомою заборонаю 1720 р. друкувати в Лівобережній Україні будь-які книги, за винятком церковних: до того ж, мова останніх мала бути виключно слов'яноросійська.

У світлі сказаного стає очевидною заслуга М. Довгалевського в тому, що мову обох його драм, незважаючи на винятково несприятливі зовнішні обставини, збережено ще як традиційну для Києво-Могилянської академії слов'яноукраїнську мову. У цьому виразно переконують численні фонетичні українізми, дещо менша їх кількість у словозміні, хоча вони трапляються і в лексиці.

Так, уже на початковій сторінці драми «Комическое дѣйствіє» натрапляємо на українізми *младенствовавѣшому* замість *младенствовавѣшему*, *устѣ* в Ор. відм., *звѣзди* в Род. одн., *виходит* зам. *выходит*, *измѣни* зам. *измѣны*, *от тми* зам. *от тмы*, *бист* зам. *быст* тощо.

Стиль бароко знайшов виразне відбиття і в текстах інтермедій, доданих до обох згаданих драм М. Довгалевського. У цьому зв'язку дещо детальніше треба зупинитись принаймні на двох моментах, які відтілюють особливості індивідуалізації дійових осіб.

По-перше, в інтермедіях М. Довгалевського дійові особи дібрані, так би мовити, за національною ознакою: українцями є мужик і козак, поляками – астроном, лях, ксьондз, білорус – литвин, росіян представляють москаль і ярига, під своїми національними назвами виступають єврей, циган, грек, волох. Як відомо, поетика М. Довгалевського передбачала, що в низькому стилі має звучати мова проста, сільська, мужицька. Проте нелегко уявити цю мову, наприклад, в устах персонажа-поляка чи грека. Зрозуміло, що автор інтермедій мав робити вибір між теоретично задекларованою мовою і тими мовами або мовними елементами, які допомогли б слухачам або читачам сприймати персонажів саме як представників певної нації. Інакше кажучи, сам склад дійових осіб передбачав потребу їхньої мовної індивідуалізації.

По-друге, у межах національних далі відбувається поділ персонажів за такими ознаками, як суспільний стан, професія, рід занять. Отже, своїми мовними характеристиками мали розрізнятися мужик і козак, або астроном, лях і ксьондз, чи, нарешті, москаль і ярига.

Зі сказаного випливає, що дослідник Є. Марковський відступав не надто далеко від істини, твердячи, що мова інтермедій була вже певною мірою літературно унормованою [7, с. 99]. У всякому разі, ознаки цього нормування помітні в інтермедіях М. Довгалевського цілком виразно.

Інтермедії, що звичайно були написані на соціально-побутові, актуальні теми, мали більше театральне значення, ніж драми, для яких вони призначалися. Інтермедії набувають реалістично-сатиричного характеру, і «це, мабуть, надавало мові персонажів, що вже виступали не тільки як об'єкт осміювання, а й у ролі тих, хто глузує з представників соціальних груп, проти яких була спрямована сатира авторів відповідних творів, іншого – співчутливого забарвлення у ставленні глядачів. Такий стан характерний для деяких інтермедій XVIII століття (наприклад, Митрофана Довгалевського), хоч вагання між настановою, з якою інтермедія з народною мовою певних персонажів почала проникати в релігійну драму, і помітним співчуттям до народної манери мовлення так і не припиняється до самого XIX століття» [1, с. 234].

Різниця між мовними характеристиками таких персонажів-українців, як мужик і козак, в інтермедіях до драм М. Довгалевського ви-

ступає цілком виразно. Це можна помітити, наприклад, із реплік, що містять певні самохарактеристики цих персонажів. Так, мужик розповідає про своє життя:

Гай-гай, Грицьку братухо, іось пожался, Бже,
що то за за мѣсце було, втблизьку, пригоже,
не вдного се хлѣбомъ попогодовало,
да не за великій часъ якъ не теє стало!
Туть бу[ва]ло стовпище лучшого звѣряти,
якъ свѣтъ свѣтомъ, такого не було видати!

—

Нащо ж, якъ и нащинець, вт лиха пряцює –
що въ Бга днь на ступѣ и в жорнах танцює!
А коли попадешъ той всмакъ и лядскую,
або шелягъ зьламаній, копѣйку якую, –
не збагнешъ, куди вткнути – всіого дѣла хоче,
а що дай, дай кождому, то таки впроче;
жунка гризе голову, а туть дѣти въ крики,
хочъ би вѣже якого, то зобють с полетьки!
Хиба еще и сіого хлѣба запитаю.

(219–219 зв.)

Ці репліки, їхня лексика, мовні звороти дають можливість скласти доволі об'єктивне уявлення про життя персонажа, думки якого зосереджені на собі, на своєму щоденному клопоті. Натомість у пісні козака на перший план виступають роздуми про Січ-матір, про долю козацтва, про захист країни тощо:

Мати моя старенкая, чи ти мнѣ раденкая,
Моєй молодости?
Моєй молодости?
Бувъ у турка под рукамы, а въ татаровъ зъ кайданамы
У самои жалости,
У самои жалости.
Дадже правда – тепера нема добра всюди,
Дармо пряцюємъ, виставляємъ груди
Бгъ виручивъ мя вттуду, а тепер мѣсця не найду,
В дому не сидѣти.
Лѣсы, поля спустошенни, лугы, сѣна покошенни,
Пороспускавъ дѣты,
Пороспускавъ дѣты.

(198 зв.)

Інтермедії – одне з найхарактерніших явищ староукраїнської літератури і мови періоду XVII–XVIII ст. Сказане цілком стосується й інтермедій до драм М. Довгалевського. У підсумку треба зазначити, що його драматичні твори ще чекають на монографічне вивчення, наявність якого допоможе більш об'єктивно і повно висвітлити історію староукраїнської літературної мови кінця XVII – першої половини XVIII ст., з'ясувати процеси її стильового розвитку та нормування.

Тексти для дослідження

Довгалецький М. Рукописний збірник Інституту рукопису НБУ ім. Вернадського, № 521п/1710.– Твори: «Комическое дѣйствіе» (арк. 186–194), інтермедії до цієї драми (арк. 195–

204), «Властотворній вбразь члвколюбія Бжїя» (арк. 205–217), «Канть блгодарственній...» (арк. 218), інтермедії до драми «Властотворній вбразь ...» (арк. 219–228 зв.).

Список літератури

- Булаховський Л. А. Вибрані праці : в 5 т. – Т. 2. Українська мова / Л. А. Булаховський ; [редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. ; Академія наук УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні]. – К. : Наук. думка, 1977. – 631 с.
- Возняк М. С. Історія української літератури : у 3 т. – Т. 2. Віки XVI–XVIII. – Ч. 1 / М. Возняк. – Львів : Просвіта, 1921. – IV, 416 с.
- Возняк М. С. Історія української літератури : у 3 т. – Т. 2. Віки XVI–XVIII. – Ч. 2 / М. Возняк. – Львів : Просвіта, 1924. – IV, 564 с.
- Гудзій М. К. Українські інтермедії XVII–XVIII ст. / М. К. Гудзій // Українські інтермедії XVII–XVIII ст. Пам'ятки давньої української літератури. Вступна стаття і відп. редакція М. К. Гудзія ; підгот. тексту Л. С. Махновця. – К. : Вид-во АН УРСР, 1960. – С. 5–30.
- Довгалецький М. Поетика : (Сад поетичний) / Митрофан Довгалецький ; переклад з латин. В. П. Маслока. – К. : Мистецтво, 1973. – 434 с. – (Пам'ятки естетичної думки).
- Житецький П. И. Энеида Котляревского и древнейший список её в связи с обзором малорусской литературы XVIII века / П. Житецкий. – К. : Изд. «Киевской старини», 1900. – 304 с.
- Марковский С. М. До характеристики мови українських інтермедій XVII–XVIII ст. / С. М. Марковский // Питання історичного розвитку української мови : Праці Міжвузівської наук. конф., що відбулася в Харкові 15–20 грудня 1959 року, присвячені V Міжнародному з'їзду славистів. – Х. : Вид-во ХДУ, 1962. – С. 97–124.
- Огієнко І. Українська культура : Коротка історія культурного життя українського народу / І. Огієнко. – К. : Довіра, 1992. – 141 с.
- Петров Н. И. Мистерии и комедии учителя пиитики в Киевской академии иеромонаха Митрофана Довгалецкого, 1736–37 г. / Н. И. Петров // Труды Киевской духовной академии. – 1865. – № 2. – С. 311–331.
- Петров Н. И. Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. Киевская искусственная литература, преимущественно драматическая / Н. И. Петров. – К., 1911. – 562 с. – (Відб. з «Трудов Киевской духовной академии»).
- Резанов В. И. Из истории русской драмы : Школьные действия XVII–XVIII вв. и театр иезуитов / В. И. Резанов. – М., 1910.
- Резанов В. И. Драма українська : І. Старовинний театр український. – Вип. 3-й. Шкільні дієства великоднього циклу : додатки / В. И. Резанов // 36. іст.-філол. відділу ВУАН. – № 7. – К., 1926. – 393 с.
- Резанов В. И. Драма українська : І. Старовинний театр український. – Вип. 4-й. Шкільні дієства різдвяного циклу / В. И. Резанов // 36. іст.-філол. відділу ВУАН. – № 7г. – К., 1927. – 205 с.
- Українські письменники : біо-бібліографічний словник : у 5 т. – Т. 1. Давня українська література (XI–XIII ст.) / уклад Л. С. Махновець ; відп. ред. О. І. Білецький. – К. : Держ. вид-во худ. літ., 1960. – 979 с.
- Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т. / І. Я. Франко. – К. : Наук. думка, 1981. – Т. 28.
- Чижевський Д. Історія української літератури. Кн. 2 / Д. Чижевський. – Прага : Вид-во Юрія Тищенка, 1942. – 142 с. – (Наукова бібліотека «ЮТ»; Ч. 22–23).

V. Peredriyenko

THE UKRAINIAN AND CHURCH SLAVONIC LANGUAGES OF THE FIRST HALF OF THE 18th CENTURY IN DRAMATIC WORKS OF MYTROFAN DOVGALEVSKYI

This article attempts to briefly overview the reflection of the processes of functioning and development of the Old Ukrainian literary language of the end of the 17th – the first part of the 18th century as found in the works by Mytrofan Dovgalevskiy. In the history of Ukrainian literature and literary language, M. Dovgalevskiy is known as the author of the handwritten poetics "Hortus Poeticus" ("Poetical Garden"), two dramas – Christmas "Komicheskoe diystviye" of 1736, and Easter "Vlastotvorniy obraz chelovekolubiya Bozhia" of 1737, interludes added to both dramas, and some other works. The attention is paid to the problems of stylistic development and the phenomenon of linguistic normalization conditioned and regulated by this development. It is emphasized that in Ukraine since the end of the 16th and up to the middle of the 18th century, Baroque style – a universal general European style of art, culture, literature, etc. – was a determinant one in the general cultural aspect. Selection and structure of means of artistic imagery, portrait characteristics of characters, etc. demonstrate its impact on the works by M. Dovgalevskiy.

M. Dovgalevskiy's obvious merit is that he saved the Slavic Ukrainian language, which was traditional for Kyiv-Mohyla Academy, as the language of his both dramas, despite the unfavorable external circumstances. The peculiarities of language individualization of actors, for example, expressively points to the processes of the language normalization. The monographic study of the dramatic works by M. Dovgalevskiy will contribute to highlighting the history of old Ukrainian literature of the end of the 17th – the first half of the 18th century, the processes of its stylistics development and normalization in a fuller and more objective way.

Keywords: dramas, interludes, the end of XVII – first half of XVIII century, Mytrofan Dovgalevskiy, stylistic development, Ukrainian language, Church Slavonic language (Slavic Ukrainian language).